Присвячую пам' яті Михайла Драгоманова

В часі моєї далекої і важкої мандрівки зайшов я в величезний, густий ліс — і заблудив. Лісовий холод, що звичайно так відсвіжує, тепер пригнітав мої груди, як сумнів пригнітає душу. Величезні чорні гілляки грізно висіли надо мною, зловіще шелестячи листям. Круте коріння де-не-де виповзало з землі, заставляючи сильця на мої ноги, немов руки таємних демонів пітьми силкувалися вхопити мене в свої кігті. Сухі ломаки тріщали під моїми стопами, а моїй стривоженій уяві здавалося, що се тріскають, ламаються і болюче шепочуть зів’ялі і зісохлі мрії моїх молодощів. А понад тим глуха тиша довкола, переривана хіба стрекотом вивірки на гілляці або риком ведмедя в чагарі.

Я йшов стривожений, безтямний, німий. Буцім якась незрима сила гнала мене наперед, але куди — я не знав. Лісова гущава зовсім заслонювала мені сонце перед очима, та й і без того сонце, той ясний і непохибний небесний мандрівник, давно вже перестало бути керманичем моєї земної мандрівки. Серце надсильно билося в моїх грудях; слух, дражнений величезною тишею віковічного пралісу, підхапував якісь непевні шуми, що лунали з найглибшого нутра мойого власного єства: то глухий, давно забутий зойк сільських дзвонів, то болючий, важкий віддих конаючої матері, то дитячі, наївно-сердечні шепти молитов, то відгуки страшенної життєвої бурі, скрегіт тюремних ключів, уривані слова проклять і наруги, тихий плач зрадженої любові, хрип розпуки і холодний усміх резигнації. Під впливом тих внутрішніх голосів, немов під впливом сумовитої материної пісні, помалу западала в дрімоту моя свідомість, тонула в холодній темряві, губилася в лісовій гущавині. Я йшов помалу? чимраз помаліше, але все-таки не переставав іти наперед, усе наперед.

Мій стан був подібний до сну — тяжкого, болючого тим більш болючого, що без мрій. Якесь глухе почуття, що блуджу, що не бачу виходу перед собою, що швидше чи пізніше мене покинуть сили в тій страшній самоті, що, може, живцем зроблюся здобичею звірюк, які вітрять кождий запах життя в тім пралісі, — те почуття не покидало мене

ні на хвильку, мучило і боліло мене ненастанно, мов тернина, встромлена в ногу. Крім сього одного болючого почуття, я не чув нічого більше — ані жалю, ані надії. Якесь отупіння огорнуло мене і заморозило все, що було в мені людського, крім сього одного напівзвірячого почуття болю і тривоги.

Зусиллям розпуки перескакував я звалені виверти, продирався крізь гнилі дебрі, видряпувався на стрімкі збочі, щоб захопити оком хоч крихітку ширшого овиду. Все надармо. Праліс обгортав мене зо всіх боків і немов шептав мені мільйонами своїх листочків, скрипом своїх гілляк, стрекотанням вивірки і риком ведмедів: "Не втечеш! Не втечеш! Хто тут зайшов, прощай усю надію!"

Стемніло. Виразні обриси довколишніх предметів розплилися в темряві, творячи довкола одностайну, непроламану стіну. Я не міг зробити ані кроку далі, почуваючи, що грудьми, головою, ногами вдарюсь о запори. Даремно смертельна тривога майже доразу вирячувала з лоба мої очі: ані одного трепоту світляного промінчика не могли захопити мої зіньки. Змучений, упав я на землю. В тій хвилі вітер, що за дня дрімав під верховіттям дерев, збудився і зойкнув протяжно, жалісно, мов посланець, що несе якусь страшенну новину в далеку країну.

Хвилю лежав я зовсім одубілий, і мені здавалося, що темні демони пустині з тихим шепотом вдоволення обступають мене, похиляються наді мною, простягають довгі руки, щоб притулити їх до моїх грудей і спинити голосне биття серця. Я схопився на ноги, немов від дотику гадюки, і в невимовній тривозі ще раз винатужив зір, чи не побачу якого промінчика рятунку в тій пітьмі.

І я побачив.

Мені видалось, що блідий півмісяць повагом іде лісом, свердлуючи пітьму. Часом мигне, і в таку хвилину якийсь глухий лоскіт залунає по

пралісі, мов підземний грім,і слідом за ним затріщить лісовий велетень, валячися додолу.

А потім знов супокійно, рівно пливе таємний півмісяць по пралісі. Мої очі, спрагнені світла, не могли відірватися від його млявого, але спокійного блиску.

Ось він наближається, ближче, ближче, і тоді я пізнав, що тайна вияснювалася досить природно. По лісі, нетоптаною стежкою, йшов чоловік у грубім, мужицкім сіряці і ніс у руках сокиру, від якої йшов блиск, що здалека видався мені блиском півмісяця. Лиця того чоловіка в потемках я не міг пізнати; в непевних обрисах маячіла тільки його могутня стать, і дивним огнем серед пітьми блискотіли його очі. В тій тривозі я впав перед ним на коліна і зі здавленого горла міг я видушити тільки ті слова:

— Рятуй заблуканого!

— Ходи за мною! — відповів незвісний мандрівець голосом таким спокійним, лагідним і при тім рішучим, що відразу почув прилив нових сил у мускулах і нової надії в душі.

І я пішов за ним. Пітьма якось рідшала перед ним — чи то від блиску його сокири, чи від світла його очей, — не знаю. Йшов просто, не схибляючи ні направо, ні наліво, немов бачив перед собою ген далеко якусь мету, до якої мусить настигнути в означену годину. Йшов, не кваплячись та й не гаючись, рівним, важким, але певним кроком. Порохно світилось у його слідах. Поступаючи за ним, я бачив перед собою тільки темні контури його плечей, рамен, а ті контури, чим пильніше я вдивлявся в них, тим більшими видавались мені, виростали перед моїми очима до колосальних, а проте не фантастичних розмірів.

Втім, темний стовбур — лісовий велетень — заступив нам дорогу. Не вагавшись ані хвилини, мій провідник високо підняв сокиру і обіруч

ударив нею в могутню заваду. Зойкнув праліс величезною луною, і зі страшенним лускотом повалилося дерево, мов ударом грому звалене на землю, торощачи в упадку свої й чужі гілляки. Закричали сови і круки, що гніздилися в його розсохатій короні, зафуркотіли над нашими головами кажани, що жили в його розщілинах, і довго ще праліс не міг утишитися по страті одного зі своїх синів. Але мій провідник байдужісінько собі, тихо і спокійно подався наперед, а я за ним.

Та ось величезна чорна маса, стрімка скала заступила нам дорогу. Пнуться вгору її грубі бовдури, вирізуються на темному небі дико-фантастичними контурами, тут являють подобу височенних колумн, там готицьких веж, а ще далі якихсь неясних постатей — сфінкса з піднятою лапою, монаха в каптурі, що клячить на молитві, дромедара з простягненою шиєю. І знов супокійно, без вагання мій провідник підняв сокиру і вимірив могутній удар. Мільйони іскор бризнули з-під вістря, громовий гук затряс землею, і віковічна скала розкололася надвоє, почала тріскати, ламатися і дробитися на дрібні брили, що з глухим лускотом валилися десь у пропасть, то знов з диким хрускотом розколювалися щораз на дрібніші шматки, рівняючи нам дорогу. І дальше спокійно, ані на хвилю не збочуючи зі своєї простої дороги, ступав мій провідник, а я за ним.

Та ось повіяло холодом на моє лице, а перед нами, десь із-під землі, почувся глухий гуркіт, шум,рик розбурханого живла. Ще кілька кроків, і перед ногами мойого провідника позіхнула чорна безодня, прірва стрімкого, скалистого яру, а на дні його шумить і піниться скажена течія. Але йся перешкода не спинила мойого провідника. Блиснуло вістря піднесеної сокири, затріщало повалене величезне дерево і гепнулось своїм стовбуром півперек безодні, творячи вигідну кладку. В скаженій, безсильній лютості завили внизу демони пітьми і знищення, заклекотіли запінені хвилі, бризкаючи на нас студеною піною, але се не зупинило нас: супокійно перейшли ми по кладці.

Вкінці темрява почала вменшатися і праліс починав рідшати. Невдовзі ми вийшли на чисте поле, і мої очі радісно повітали перший

проблиск сходячого сонця, що завис на пурпурових, по краях золотом облямованих хмарках. А потім я цікаво почав роззиратися по розстеленій перед нами околиці.

Се був сумний краєвид. Величезна, безбережна рівнина, якої краї губилися десь далеко в поранковій імлі. Ані горбика, ані корчика, ані сліду живої душі, тільки від півночі чорною стіною простягся величезний праліс від одного кінця обрію до другого. А перед нами степ і степ: дрібна суха трава і пологий повзучий бур’ян — ось і вся його рослинність. Без перепони бігли очі геть-геть по тій площі, десь у безконечність, рвучи за собою й душу і полишаючи в серці якусь невисловлену тугу, якесь почуття порожнечі, несповнених бажань, неосяжного змагання. Потопаючи в тих важких почуттях, ішов я мовчки за моїм провідником, не озираючися позад себе, але тим пильніше ловлячи очима кожду точечку на далекім горизонті, визираючи чогось, що перервало би сю вбійчу одностайність.

І от мені видалося, що геть далеко на тлі рожевого крайнеба заманячіли обриси якогось величезного птаха, що буцімто сидить на степу, простягнувши високо вгору шию і звісивши довгий дзьоб. Чи то журавель на сторожі? Чи степовий орел, пробудившися, зривається до лету? Але ж той птах не зривався до лету, а чим більше ми наближалися до нього, тим довшою робилася його шия, росла і простувалася; не дуже далеко від нього показався другий, далі третій, четвертий... Вони стояли рядом, що, чим ближче, все продовжувався, тягнувся без кінця і краю і пропадав десь далеко у прозірчастій імлі. Мої очі, втомлені одностайністю степу, ані на хвилину не відривалися від тої загадкової істоти. Та чим ближче я підходив до неї, тим тривожніше билося моє серце, тим виразніше я розпізнавав усю страховинність сеї істоти. Довга журавлина шия — се був високий чорний стовп; те, що виглядало мов пташина голова, — се була поперечна дилина, а дзьоб, звішений додолу, — се висільник, що хитався на мотузі за кождим подувом вітру.

Я остовпів у переляку. Вид був страшенний: труп іще свіжий, тільки до половини обдертий із м’яса хижою пташнею; під шибеницею чорні

плями крові; на суставах сліди страшних предсмертних мук: очі випалені, руки спалені на вуголь, кості в ногах поламані. Я зирнув на дальші шибениці: той сам вид, тільки що трупи там давніші, голі кістяки або часті кістяків, а під шибеницями заржавілі в крові жасні знаряди муки: шріби, кліщі, сорочки зо шпигачками, страшні залізні маски, зубаті колеса, ланцюги і коловороти. А ще дальше висіли на шибеницях самі тільки недогарки черепів, поприбивані цвяхами, висіли смоляні сорочки і тернові вінці, широкі мечі і залізні кігті, а ще дальше — ні, мої очі не могли добігти до кінця сього страховинного ряду, що пропадав, губився десь у безконечності.

— Боже мій! — скрикнув я, закриваючи собі очі долонями. — Чи се самі розбійники?

— Ні, — відповів мій провідник, — се самі мученики.

І, відложивши набік свою сокиру, він прикляк під страшним стовпом, просто стіп завішеного трупа. Попертий якоюсь таємною силою, я вчинив те саме.

— Се наша жертва, — мовив мій провідник, похиляючи лице. — Молімося, щоб та найсвіжіша жертва, замучена за правду і волю, була остатня і щоб відтепер не треба вже було таких жертв.

І, припавши лицями до землі, ми молилися духом, і чуттям, і сльозами, цілуючи землю, скроплену кров’ю мученика. А коли ми встали, мій провідник узяв у руку сокиру і наблизився знов до шибениці.

— Храм наш в дусі і в правді, — мовив. — Ті, що своєю кров’ю записали її свідоцтво, повинні бути для нас дороговказом, але не божками, їх побіду, але не їх мощі будемо святити.

І, мовлячи се, підняв сокиру і вдарив. Упала і напорох розсипалася шибениця, — впали і розсипалися всі, аж до найдальшого краю

круговиду. Тільки широкий пояс родючої буйною зеленню покритої землі визначував слід давно перебутих і похованих страждань, і боїв, і побід незлічимих людських поколінь. І в мойому серці розвіялось важке, тривожне чуття; з більшою бадьорістю, покріплений на силах, ішов я далі за своїм провідником, і мені здавалося, що кождий атом тої землі, того повітря вносить нові сили, нові думки, нові свобідніші почуття в мою істоту. Я почув себе немов членом тої самої сім'ї, одним із витворів і здобутків тих боїв і страждань тисячолітніх, одним із щасливих спадкоємців тих побід.

Та ось якась темна, величезна хмара з блискучими острими шпилями виросла на сході, простерлася грізно і закрила перед нами сонце. Хвилину здавалося, що потопить нас у цілковитій пітьмі, але се їй не вдалося. Навпаки, чим ближче ми підходили до неї, тим вона меншала, стягала свої обриси, і вкінці ми побачили, що се не хмара, а тільки величезна статуя серед рівнини. На п'єдесталі з чорного мармуру сиділа на склублених хмарах мармурова фігура мужа з довгою кучерявою бородою, блискучими очима і з в'язкою золотистих стріл у високо піднесеній правиці. Його голова була окружена вінком золотистого проміння, а ліва рука держала випуклий щит. П'єдестал був мов гора, що перегатила нашу дорогу, а колос на тім п'єдесталі, бачилось, уперся головою в хмари. А перед статуєю ми побачили незлічиму силу народу в найрізніших одягах і поставах. Одні вдягнені в довгі білі плащі, з вінками на головах, танцювали під дзенькання монотонної музики; інші на розпалених кострах палили жертви; знов інші зі стурбованими лицями, на колінах лізли по острім камінні, щоб устами доторкнутися до чорного мармуру; а збоку заковані в кайдани невольники з похиленими лицями чекали, чи скоро поведуть їх на заріз на честь того колоса.

— Хто се такий? — запитав я свого провідника.

— Символ. Закаменілий виплід їх власної уяви, що зробився їх володарем, їх тираном. Для нього їх танці і кадила, їх сльози і кров. В ім'я будущого, якого не знають, убивають теперішнє, те, що бачать і чують. Щоб спасти себе від терпінь фікційних, непевних, завдають собі і своїм

братам дійсні безмежні муки. Але настав уже час освободи. Глянь, як танцюри покинули танці і, кепкуючи, сміються самі з себе. Глянь, як жертводавці гасять огонь. Глянь, як ті, що йшли благати милосердя у чорного мармуру, випручаються і кидають на нього камінням. Глянь, як опадають кайдани з невольників, призначених на криваву жертву. Впору приходимо.

І, мовивши се, мій провідник обіруч хопив сокиру і вдарив нею в чорний п’єдестал. Захиталася величезна будівля, затремтів до самого вершка кам’яний колос, і з грюкотом пообпадало позолочуване проміння з його голови і стріли з його рук. А потім розлягся страшенний гук, і гепнувся додолу колос, і розстріскався на кусні далеко і широко покриваючи землю відломами свойого кам’яного тіла. Здивовані і перелякані купи народу стояли мовчки, тільки люди, прибрані в святочні одежі, з вінцями на головах, підняли страшенний репет, викрикаючи:

— Зруйнований порядок світу! Розвалені основи всього існування! Горе, горе!

Але мій провідник, не звертаючи уваги на їх голосіння, мовив до народу:

— Не турбуйтеся! Зумійте бути вольними — і будете вольні! Забажайте бути братами — і будете братами. Зумійте жити — і будете живі.

І пішов, промощуючи собі дорогу поміж руїнами. З німим подивом ішов я за ним.

— Хто ти такий? — запитав я вкінці.

Тоді він уперве обернув до мене своє лице і промовив ласкаво:

— Чи ж не пізнаєш мене?

Я не відповів нічого. Мені видалось, немов із сього боку зійшло сонце, і я мусив похилити очі перед тим блиском могутності, тріумфу і надії, що йшов із його лиця.

— Пізнаю тебе всім серцем, усею кріпостію моєю, але ім’я твого висловити не можу, — відповів я.

— Я рубач, що рубає запори на шляху людськості, запори, покладені дикістю, темнотою і злою волею. Ти бачив частину моєї праці?

— Бачив.

— Знаєш, в чім моя сила?

— Чую... Догадуюся.

— Пізнаєш її. І мету розумієш?

— Розумію і бажаю хоч здалека побачити її відблиск.

— Зумій зректися сього бажання, то мета буде найближчою до твойого духу. Не бачити тобі судилося, але простувати стежки правди і свободи. Хочеш ставати до сеї праці?

— Хочу.

— Підеш без вагання тернами?

— Піду.

— То йди ж!

І він дав мені сокиру.

19.09.1978